

Tátrai Szilárd

Viszonyulás és viszonyítás

Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához¹

„Gáncs nélküli lovag lévén, elve volt, hogy mindig előre köszönt a nőknek, még a polgárasszonyoknak is.”
(Szerb Antal: *Szerlem a palackban*)

A hangsúlyozottan problémafelvető dolgozat szorosan kapcsolódik Tolcsvai Nagy Gábor (2005) kognitív stíluselméleti modelljéhez (l. még ehhez Tolcsvai Nagy 1996, 2004). Annak funkcionális kognitív háttérfeltevéseiben osztozva, fogalmi apparátusát követve tesz kísérletet néhány elméleti és módszertani kérdés továbbgondolására. Mindeközben némi hangsúlyáthelyezést is végrehajt: a stílust nem elsősorban a szimbolikus struktúrákra, hanem sokkal inkább a nyelvi interakcióra összpontosítva közelíti meg, a nyelvi interakciókhoz, a nyelvi tevékenységhez kötődő, kontextusfüggő dinamikus jelentésképzést (l. Tátrai 2011) helyezi előtérbe a jelzett problémák értelmezése során. Ennek következtében a szociokulturális tényezők érvényesülését szorosan a diskurzus résztvevőinek stílustulajdonítási folyamataival és az általuk működésbe hozott stilisztikai sémákkal (stílusmintákkal) összefüggésben mutatja be. Mindez természetesen nem mond ellent az eredeti koncepciónak (l. Tolcsvai Nagy 2005: 127–146), arra viszont lehetőséget ad, hogy annak használatalapúságát, illetve a használatalapúságból adódó elméleti és módszertani következményeit a szociokulturális tényezők működése tekintetében reflexió tárgyává tegye. A dolgozat a stílus szociokulturális tényezőinek működését a figyelem-

¹ Köszönettel tartozom az ELTE Stíluskutató csoportjának azokért a termékeny beszélgetésekért, amelyek e tanulmány megírását ösztönözték és segítették. Külön hálás vagyok a tanulmány lektorainak, Domonkosi Ágnesnek és Pethő Józsefnek a hasznos tanácsokért, kritikai megjegyzésekért.

irányítás triadikus viszonyrendszerében értelmezve javaslatot tesz a stilisztikai attitűd (viszonyulás) fogalmának bevezetésére, amely a megnyilatkozóknak a nyelvi konstruáláshoz kapcsolódó, a diskurzusvilág szociokulturális tényezőit a megformálásban érvényre juttató, kontextusfüggő perspektíváját jelöli. Ezzel összefüggésben kezdeményezi a protodiskurzus szociokulturális változójának bevezetését is, amely a választékos, a közömbös és a laza stílus tartományait fogja át. Mindamellet a dolgozat kitér a szociokulturális tényezők tipikus és atipikus együttállásainak problémájára is, kapcsolatba hozva azt a homogenizáló stíluseszménnyel és az az ellen irányuló, heterogén stílust eredményező szinkretizmussal (l. Lachman 1995). Ezek működését két Szerb Antal-novella, *A választott lovag* (1921) és a *Szerelem a palackban* (1935) példaelemzésével szemlélteti.

Kulcsszavak: közös figyelem, konstruálás, adaptáció, stílusminta, stílusutajdonítás, stilisztikai attitűd, protodiskurzus, protostílus, stílusszinkretizmus

1. A stílus és a társas megismerés

A kognitív stilisztika a stílus problémáját a kognitív nyelvten egyik kulcsfogalmával, a **nyelvi varianciával** szoros összefüggésben értelmezi, a nyelvi szimbólumok stilisztikai potenciálját abból kiindulva közelíti meg (Tolcsvai Nagy 2005: 43–44). A nyelvi variabilitás azon alapul, hogy a nyelvi szimbólumok a világgal kapcsolatos tapasztalatok **fogalmi konstruálásának** különböző lehetőségeit teremtik meg (l. erről részletesen Langacker 2008: 55–89, Tolcsvai Nagy 2011: 31–50, valamint Verhagen 2007). A nyelvi szimbólumok egyfelől leképezik a fogalmilag különféleképpen megkonstruált tapasztalatokat, másfelől kezdeményezik is a tapasztalatok különböző fogalmi megkonstruálásait (l. Sinha 1999). Ezzel magyarázható a nyelvi szimbólumoknak az a tágran értett perspektivikussága (l. Tomasello 2002: 103–143), amelynek diskurzusbeli kiaknázása az éppen aktuális megnyilatkozó perspektívájának (kontextusfüggő nézőpontjának) az érvényesítéseként valósul meg. A diskurzus során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal ugyanis a megnyilatkozó arra készíti a befogadó(ka)t, hogy a világ dolgait és eseményeit az azok által felkínált módon, ne pedig másféleképpen értsék meg. Mindez azt is jelenti egyben, hogy a nyelvi megismerés társas emberi tevékenység, amely a **közös figyelem** működésén, az interszubjektív figyelemirányítás triadikus viszonyrendszerén alapul. E viszonyrendszert jelöli átfogóan a diskurzusvilág fogalma, amely így magában foglalja (Tátrai 2011: 29–35):

- a közös figyelmi jelenetet, annak résztvevőivel és az ő fizikai, társas és mentális világukkal együtt, amelyet e közös tevékenység során dolgoznak fel;
- a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett, és így a fentebb jelzett interszubjektív kontextusba helyezett, oda lehorgonyzott nyelvi szimbólumokat, valamint
- a nyelvi szimbólumok segítségével megérthetővé, mások számára hozzáférhető tett referenciális jelenetet, vagyis a fogalmilag megkonstruált és nyelvileg megjelenített világbeli tapasztalatokat.²

Az eddig mondottakból egyfelől az is következik, hogy egy adott dolgot vagy eseményt különböző perspektívákból megkonstruáló nyelvi szimbólumok között (pl. *ügyvéd – férfi, betörött az ablak – valaki betörte az ablakot*) nem kell szükségképpen stilisztikai vonatkozású eltérést feltételezni (l. Tolcsvai Nagy 2005: 23–24). Másfelől az eddigiekből az is következik, hogy a különböző nyelvi szimbólumok önmagukban véve, azaz típusjelentésüket tekintve csupán stilisztikai potenciállal rendelkeznek, amely akkor realizálódik, amikor e nyelvi szimbólumok egy közös figyelmi jelenet keretében – annak **interszubjektív kontextusában** lehorgonyzódva – egy referenciális jelenet megértéséhez járulnak hozzá. A diskurzus során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok stilisztikai funkciójának feldolgozásában tehát lényegi szerepet játszik az interszubjektív viszonyrendszerként értett kontextus (l. Tátrai 2011: 51–67). Azon belül is elsősorban a résztvevők által megértett társas világnak van meghatározó szerepe, hiszen az foglalja magában az éppen folyó diskurzus megformálásával kapcsolatban mozgósított, a megformálást orientáló szociokulturális (azaz közösségi alapú és kulturális kötöttségű) ismereteket (vö. Tolcsvai Nagy jelen kötetbeli tanulmányával).

Mindezzel összefüggésben fontos hangsúlyossá tenni, hogy a diskurzus megformálása annak az adaptív nyelvi tevékenységnek a részeként nyer értelmezést, amely a résztvevők kommunikációs igényeinek (céljainak, illetve elvárásainak) a körülményekhez igazodó, összehangolt kielégítését célozza meg (l. ehhez Verschueren 1999: 55–71, Verschueren–Brisard 2009, továbbá vö. Croft 2009: 413–414, Sharafian 2008). A kommunikációs igények kielégítését megcélzó **adaptáció** magában foglalja egyfelől a választás, másfelől az egyezkedés lehetőségét, illetőleg képességét. A stilisztikai hagyományban sokszor és sokféleképpen előkerülő **választás** itt olyan – eltérő mértékű tudatossággal,

² A diskurzusvilág itt követett értelmezése összefüggésbe hozható Tolcsvai Nagy (2001: 121–125) szövegvilág, valamint Langacker (2008: 463–467) aktuális diskurzustér (current discourse space) fogalmával. Az interszubjektív kontextus fogalmának értelmezése ugyancsak szoros rokonságot mutat azzal, ahogy Langacker (2002: 7) a ground fogalmát értelmezi.

illetve begyakorlottsággal – jellemezhető résztvevői stratégiák működtetését jelenti, amely megnyilatkozási oldalról az adott igényeknek leginkább megfelelőnek vélt nyelvi konvenciók kiválasztásában, befogadói oldalról pedig az ezzel kapcsolatos elvárások érvényesítésében realizálódik. Az **egyezkedés** fogalma ugyanakkor arra a – nyelvi normák létrejöttében, fenntartásában, illetve megváltozásában alapvető szerepet játszó – folyamatra utal, amelynek során a résztvevők érvényt szereznek saját választásaiknak, illetve elfogadják vagy megkérdőjelezik a másik választásait (l. Verschueren 1999: 55–71, valamint Tátrai 2011: 45–50).³ Az adaptív nyelvi tevékenységgel együtt járó választás és egyezkedés természetesen a diskurzusok megformálása szempontjából is lényeges segédfogalmak, hiszen kapaszkodóként szolgálhatnak a résztvevői stílustulajdonítás leírásához.

A kognitív stilisztika szerint a stílus megformálásbeli különbségeken alapul: akkor válik feltűnővé, ha az adott nyelvi konstrukció megformálása az adott nyelvi interakcióban előtérbe kerül, mégpedig más megformálásbeli lehetőségek viszonylatában (l. részletesen Tolcsvai Nagy 2005: 22–40, valamint 2004). Ám mindez korántsem jelenti azt, hogy a stílus csak akkor játszana lényegi szerepet a dinamikus jelentésképzésben, ha a diskurzusban megjelenő nyelvi konstrukció megformálása feltűnő. A stílus jelentésképző funkciója abban nyilvánul meg, hogy a nyelvi konstrukciók megformálása mennyiben felel meg azoknak az ezzel kapcsolatos szociokulturális elvárásoknak (konvencióknak), amelyek az adott diskurzusban érvényre jutnak, illetve hogy mennyiben tér el azoktól.

A diskurzus során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok **stílusérték**-nek (stilisztikai funkciójának, illetőleg jelöltségének) értelmezése tehát nem egy elvont, meghatároz(hat)atlan grammatikai normarendszerhez képest történik. Az adott nyelvi kifejezések stílusértéke – e használatalapú modellben – a mindenkor diskurzusban, a résztvevők által éppen aktivált **stílusminták**hoz mint orientáló mintákhoz (stilisztikai sémákhoz) viszonyítva írható le.⁴ A nyelvi praxisban a stílusminták kontextusérzékenységgel és probabilisztikussággal jellemezhető nyitott prototípuselvű kategóriák, amelyek tipikus szituációkhoz, cselekvésekhez, témákhoz, és ezekkel összefüggésben tipikus diskurzusokhoz kötődnek (l. Tolcsvai Nagy 2005: 132–134). Mindez azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevőinek **stílustulajdonítása** – a di-

³ Az egyezkedés (negotiation) fogalmát hasonlóképpen értelmezi Tolcsvai Nagy (2005: 130) stílusmodellje is.

⁴ A stílusérték fogalmának itt követett értelmezése szoros kapcsolatba hozható Péter Mihály meghatározásával, amely szerint „a stílusérték a nyelvi elemeknek az a »jelöltség« (markedness), amely az adott nyelvközösség számára stílárisan releváns kontextusokra, illetve az azoknak megfelelő nyelvhasználati változatokra, stílusokra utal” (1991: 45).

namikus jelentésképzés mindenkori összetevőjeként – a stílusminták aktiválásához és a stíluselemek ezzel összefüggő feldolgozásához kötődik. A stílus szociokulturális tényezőinek modellje ennek a folyamatnak a részletes, illetve részletező leírásához nyújthat adekvát elméleti és módszertani fogódzókat.

2. A stílus szociokulturális tényezői és a stilisztikai attitűd

A diskurzus résztvevőinek stílustulajdonításában lényegi szerep jut a szociokulturális tényezőknek, hiszen a különböző nyelvi szimbólumokban rejlő stilisztikai potenciál éppen e tényezők érvényesülésével horgonyzódik le a diskurzus világában (l. Tolcsvai Nagy 2005: 86).⁵ E **lehorgonyzás** következtében a nyelvi szimbólumokhoz olyan stilisztikai funkciók (stílusértékek) rendelődnek, amelyek feldolgozása elválaszthatatlan, integráns részét képezi a diskurzusvilágnak, és azon belül a referenciális jelenet közös megfigyelésének, azaz megértésének.

Tolcsvai Nagy (1996, 2004, 2005) kognitív stilisztikai modellje a stílus szociokulturális tényezőit, amelyek „a kommunikációs helyzet, a nyelvi interakció tapasztalataiból vonódnak el és meghatározott nyelvi kifejezésekhez kapcsolódnak” (Tolcsvai Nagy 2004: 155), öt – egymástól csupán módszertanilag elválasztható – változó mentén tárgyalja:

- a **magatartás** tartománya a beszélő megformálásbeli magatartást mutatja, és azt a választékos, közömbös, bizalmas, durva tartományokkal jellemzett skálán helyezi el;
- a **helyzet** tartománya a beszélőnek és a hallgatónak az egymáshoz való viszonyát mutatja a megformálásban, és azt a formális, közömbös, informális tartományokkal jellemzett skálán helyezi el;
- az **érték** tartománya a beszélő megformálásbeli értéktulajdonítását az értéktelítő, közömbös, értékmegvonó skálán mutatja;
- az **idő** tartománya valamely szöveg stílusát és a benne lévő nyelvi kifejezések stilisztikai jelöltségét az időhöz viszonyítja a régies, közömbös, újszerű skálán;

⁵ Vö.: „The socio-cultural factors have a complex role in stylistic functions. These factors constrain the stylistic potential in relation to the current discourse space, more specifically both to the scene put on stage within a viewing frame and to the ground. In other words, the socio-cultural-factors specify the activated stylistic functions relative to the speaker and the recipient within the verbal interaction as location, i.e. these factors ground epistemically the stylistic potential” (Tolcsvai Nagy 2005: 86).

- és végül a **nyelvváltozatok** tartományában az intézményesített (szten-derd, irodalmi) és a hagyományozott (regionális, városi, szleng stb.) nyelvváltozatokhoz való tartozás jelenik meg stílusösszetevőként.⁶

Mindezzel összefüggésben fontos kiemelni, hogy a modell az egyes tartományok érvényesülését nem tartja objektív kritériumokkal leírhatónak, hanem azt – a funkcionális kognitív nyelvészet használatalapú leírasi elveivel összhangban (l. ehhez Barlow–Kemmer eds. 2000, valamint Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008) – az aktuális befogadó értelmezői tevékenységéhez köti. Másképpen szólva: a stílus e funkcionális kognitív megközelítése a szociokulturális tényezők érvényesülését a diskurzus résztvevőinek nézőpontjából, az ő stílustulajdonításuk felől kívánja leírhatóvá tenni.

2.1. A stílusminták aktiválása

Ahogy fentebb szó esett róla, a diskurzusbeli nyelvi szimbólumok (nyelvi konstrukciók) stilisztikai jelöltségét (stílusértékét) meghatározó szociokulturális tényezők működése a résztvevők által aktivált stílusmintákhoz való viszonyukban nyer értelmezést. Amennyiben az adott tényező szempontjából az adott nyelvi konstrukció – a résztvevők számára – megfelel a tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, valamint tipikus diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módnak (az aktivált stílusmintának), akkor stílusértéke közömbösnek (jelöletlennek) tekinthető. Amennyiben viszont az adott konstrukció aktivál egy – az adott tényező szempontjából szignifikánsan – más tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módot (stílusmintát), akkor annak stílusértéke elmozdul a tartomány egyik végpontja felé, és jelöltté válik. E magyarázat kapcsán tehát érdemes hangsúlyozni, hogy a szociokulturális tényezők működését a befogadói stílustulajdonításban a **típus-megvalósulás** viszonya mellett a **típus-típus** viszonya ugyancsak meghatározza, illetve hogy kölcsönösen (interdependensen) határozza meg.

Így válik értelmezhetővé az is, hogy egy nyelvi kifejezés miért minősülhet egyfelől „az adott cselekvésben, szituációban, kontextusban”, másfelől „általában” (l. Tolcsvai Nagy 1996: 136–151) például választékosnak, informálisnak, régiesnek vagy éppen közömbösnek. Előbbi esetben „belső nézőpont”-ból, az éppen aktuális közös figyelmi jelenet résztvevőinek szituáltságából kiindulva beszélünk a diskurzusbeli nyelvi szimbólumok stilisztikai jelöltségéről.

⁶ A szociokulturális változók rendszerének részletes bemutatására l. Tolcsvai Nagy 1996: 134–166.

Utóbbi esetben viszont az adott figyelmi jelenetet és az abban megjelenő nyelvi szimbólumok megformáltságát egy „külső nézőpont”-ból, mintegy kívülről szemléljük, és hozzuk viszonyba a hozzá (tipikusan) hasonló és tőle (tipikusan) különböző figyelmi jelenetekkel, illetve az azokhoz kapcsolódó stílusmintákkal. Mindazonáltal a „külső nézőpont” nem csak a különböző diskurzusok megformálási jellemzőit módszeresen összehasonlító kutató pozícióját jellemezheti. Mivel az emberek általában is képesek arra, hogy önmagukat és az éppen aktuális közös figyelmi jelenetet kívülről konceptualizálják (l. Tomasello 2002: 103–143), arra is lehetőségük van, hogy saját résztvevői szituáltságuk tipikusságára és annak stilisztikai vonatkozásaira (például tipikusan formális vagy éppen informális helyzetükre) is reflektáljanak.⁷

A stílustulajdonításban a szociokulturális tényezők működésére a típus-megvalósulás, illetve a típus-típus dinamikus viszonyán túl a **megvalósulás-megvalósulás** ugyancsak dinamikus viszonya szintén lényegi hatással van. Az aktuális diskurzus során aktivált stílusminta ugyanis a résztvevők korábbi diszkurzív tapasztalataiból absztrahálódott, amelyeket a hasonló szituációban zajló, hasonló cselekvést megvalósító, hasonló témáról szóló diskurzusaikban szereztek, akár azok beszélőjeként, akár azok címzettjeként, akár azok külső megfigyelőjeként (vö. Bahtyin 1988). Mindebből az következik, hogy a beszélőközösség által működtetett stílusminta-repertoárt az egyes beszélők nem birtokolják annak teljességében. Nemcsak azért, mert nem ismernek minden stílusmintát, hanem azért is, mert nem egyformán jól ismernek minden stílusmintát. Ennek következtében a diskurzus résztvevőinek célnormái, illetve elvárásnormái akár jelentősen is eltérőek lehetnek (l. Tolcsvai Nagy 1996: 56–68, 2005: 134–138, valamint vö. Sharafian 2008), és ezzel összefüggésben a megformálás megfelelőségét érintő egyezkedéseik akár konfrontatívvá is válhatnak.

2.2. A stilisztikai viszonyulás (attitűd) fogalma

A fentiekben röviden bemutatott Tolcsvai Nagy-féle modellben szereplő szociokulturális tényezők közül a legösszetettebbnek az **attitűd (magatartás)** változója tűnik, amelynek ugyanakkor központi szerepet is tulajdoníthatunk. Az általános meghatározás szerint ugyanis e változó „ilyen stílusösszetevőt jelöl, amely a beszélőnek a megszólalása alatti (szándékos vagy szándéktalan) magatartását, ill. a hallgató által a beszélőnek tulajdonított

⁷ E kiindulópontból tekintve bizonyos nyelvi megoldások, elsősorban lexikai elemek (pl. *csaj*, *kajálás*) azért hordozhatnak önmagukban, dekontextualizálva is egyfajta (sematizálódott) stilisztikai jelöltséget, mert önmagukban is képesek felidézni bizonyos stilisztikai sémákat (vö. Péter 1991: 44–46, Tolcsvai Nagy 1996: 198–203).

nyelvi megformáltságbeli magatartását reprezentálja” (Tolcsvai Nagy 1996: 136, l. még 2005: 88). E fogalomértelmezés eléggé tágasnak tűnik ahhoz, hogy – az eredeti modelttől eltérően – az attitűdöt (inkább viszonyulásként, mint magatartásként értve) ne egyszerűen csak az egyik változóként, hanem a szociokulturális tényezőket átfogóan jellemző fogalomként kezeljük. Olyan alapkategóriaként, amelynek segítségével arra a kérdésre adhatunk választ, hogy a szociokulturális tényezők hogyan vonódnak be, hogy jutnak érvényre a nyelvi konstruálásban, illetve hogyan jelennek meg a nyelvi interakcióban. A stilisztikai attitűd (viszonyulás) fogalma ugyanis alkalmas lehet arra, hogy általában jelölje a megnyilatkozónak a nyelvi konstruáláshoz kapcsolódó, a diskurzusvilág szociokulturális tényezőit a megformálásban érvényesítő kontextusfüggő perspektíváját, mind a diskurzus, mind a helyzet, mind az érték, mind az idő, mind a nyelvváltozatok viszonylatában.⁸ Az itt vázolt javaslat a viszonyulás (attitűd) fogalmát a nyelvi konstrukciók általános perspektivikusságára, illetve annak diskurzusbeli kiaknázására vonatkoztatja, és azt hozza összefüggésbe a stílus fogalmával.⁹ Mindehhez hozzáfűzhető, hogy a viszonyulás (attitűd) fogalma jól illeszkedik a stílust viszonyként (relációként), viszonyításként (összehasonlításaként) értelmező funkcionális felfogáshoz.

A megformálásban érvényesülő megnyilatkozási viszonyulás jelen van mind a helyzet, mind az érték, mind az idő, mind a nyelvváltozat változója tekintetében. A **helyzet** változója vonatkozásában a megformálás a megnyilatkozónak a beszédpartneréhez való viszonyulását, személyközi kapcsolatát teszi felismerhetővé.¹⁰ Az **érték** változója kapcsán a megnyilatkozónak a tapasztalatok megkonstruálása során érvényesített értékelő attitűdje, kontextusfüggő értékelési centruma mutatkozik meg a nyelvi megformálásban.¹¹ Az **idő** változójával összefüggésben pedig a megnyilatkozónak a nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulása válik a nyelvi megformálás összetevőjévé (vö. Simon Gábor, valamint Sólyom Réka jelen kötetbeli tanulmányával). Továbbá nagyon

⁸ A stilisztikai attitűdnek kontextusfüggő perspektívaként (kiindulópontként) történő értelmezése mindazonáltal a stílus tágan értett deiktikus természetére is ráirányítja a figyelmet. Habár e tanulmány nem tekinti céljának a stílus és a deixis kapcsolatának beható vizsgálatát, annyit érdemesnek tart felvetni, hogy a szociokulturális tényezőket működésbe hozó nyelvi konstrukciók alkalmazásba vétele értelmezhető olyan kulturális deixisként (l. Simon 2012, vö. még Stockwell 2022: 41–57), amely e konstrukciók stilisztikai potenciálját a közös figyelmi jelenet interszubjektív szociokulturális kontextusában teszi kiaknázhatóvá (vö. még Tolcsvai Nagy jelen kötetbeli tanulmányával).

⁹ Érdemes megjegyezni, hogy az attitűd eredeti jelentése ’testtartás, póz, térbeli elhelyezkedés’ (l. Nemesi 2009: 141–142), amely szorosan kötődik a megformáltság problematikájához.

¹⁰ Vö. az attitűddeixis fogalomértelmezésével (Verschuere 1999: 20–21, valamint Tátrai 2010a: 218).

¹¹ Vö. az ironikus attitűd fogalomértelmezésével (Wilson–Sperber 1992, Tátrai 2011: 190–204, továbbá l. még Grice 1978).

úgy tűnik, hogy a stilisztikai viszonyulás fogalma a **nyelvváltozatok** stilisztikai vonatkozásainak értelmezéséhez is kellő relevanciával rendelkezik: „A nyelvi réteg önmagában nem stílus, az mindig a beszélő vagy a hallgató stílustulajdonításában, a hasonlításban, kiválasztásban, hozzáigazításban, konnotálásban válik azzá valamilyen viszonyrendszerben” (Tolcsvai Nagy 1996: 152).

Mindazonáltal azt is fontos hangsúlyozni, hogy a stilisztikai attitűd itt vázolt értelmezése nem hozható közvetlen kapcsolatba azzal a szociálpszichológiai gyökerű – a nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdvizsgálatokban érvényesített – értelmezésével, amely szerint az attitűd „olyan kognitív reprezentáció, amely összegzi az egyén értékeléseit egy adott személlyel, csoporttal, dologgal vagy tettel kapcsolatban, vagyis értékelő viszonyulást tartalmazó tartós beállítódás” (Domonkosi 2007: 38–39). A stilisztikai attitűd itt nem tartós beállítódásként jelenik meg. A javasolt értelmezés az attitűd fogalmát a közös figyelem aktuális működésével, és azon belül a megnyilatkozó kontextusfüggő kiindulópontjával hozza viszonyba. Ahogy korábban szó esett róla, a nyelvi konstrukciók perspektivikusságának és azzal összefüggő stilisztikai potenciáljának diskurzusbeli kiaknázása a megnyilatkozó kontextusfüggő perspektívájának érvényesítéseként valósul meg, hiszen az általa alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal arra készteti a befogadó(ka)t, hogy a világ dolgait és eseményeit az azok által felkínált módon, ne pedig másképpen értsék meg (l. Tátrai 2011: 29–35). Mindez azt is maga után vonja, hogy a megnyilatkozó – adaptív nyelvi tevékenységének részeként, vagyis a saját és a másik kommunikációs igényeinek kielégítését megelőzve – a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok nyelvi megkonstruálását viszonyba hozza azokkal a **közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal**, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára. Másképpen szólva: a szociokulturális tényezőket a konstruálás folyamatának elválaszthatatlan, integráns részévé teszi, ezzel is befolyásolva a közös figyelmi jelenet másik résztvevőjének a mentális irányultságát. Fontos hangsúlyozni, hogy a stilisztikai attitűd érvényesítése nem feltétlenül tudatosan kontrollált folyamat: e tekintetben inkább fokozatiságról beszélhetünk, hiszen akár nagyfokú rutinizáltság is jellemezheti.

Továbbá azt is érdemes mindehhez hozzátenni, hogy a stilisztikai viszonyulás megközelíthető a **szubjektívizáció** problematikája felől.¹² A konstruálás folyamatában szerepet kapó stilisztikai viszonyulás rejtetten, szubjektívizálva jelenik meg a különböző diskurzusokban, az alkalmazásba vett nyelvi konst-

¹² A szubjektívizáció „legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektívizált résztvevőjévé válna” (Tolcsvai Nagy 2011: 134).

rukciók ugyanis képesek kifejezésre juttatni a szociokulturális tényezőket (vö. Tolcsvai Nagy jelen kötetbeli tanulmányával). Ez még azzal együtt is megállapítható, hogy esetenként az érvényesített stilisztikai attitűd metapragmatikai reflexiók formájában objektivizálódhat (pl. *hogyan választékosan fejezzem ki magam*; vö. Hámori jelen kötetbeli tanulmányával).¹³ Mindamellet a szubjektivizáltság feltűnőségének mértéke szorosan összefügg a nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségével, illetve jelöletlenségével: míg a stilisztikailag jelölt, azaz a szociokulturális tényezők szélső tartományait mozgósító konstrukciók előtérbe helyezik, addig a közömbös tartományt játékba hozó konstrukciók háttérbe tolják a megformálásban tetten érhető szubjektív viszonyulást. Amennyiben tehát a **szaliencia** fogalmát azzal a kérdéssel hozzuk összefüggésbe, hogy az adott kontextusban alkalmazásba vett nyelvi konstrukciók mennyiben felelnek meg a diskurzus során érvényesülő szociokulturális normáknak, elvárásoknak (Tátrai 2011: 116, l. még Verschueren 1999: 173–200),¹⁴ annak alkalmazása stilisztikai szempontból is igen termékenynek bizonyulhat. Ha azt tekintjük, hogy az adott nyelvi konstrukció megformáltsága az adott szituációban mennyire várható el, illetve mennyire tér el az adott szituáció vonatkozásában közösségileg konvencionálisnak tartott, egyénileg pedig begyakorlott megoldásoktól, akkor a nyelvi konstrukciók stilisztikai feltűnősége és hozzáférhetősége (elvárhatósága) között fordított arányosságot tételezhetünk. Minél könnyebben hozzáférhető egy adott megformáltságú konstrukció az adott szituációban, annál kevésbé válik feltűnővé, és fordítva. Mindez azt is jelenti, hogy egy adott kontextusban feltűnő megformáltságú konstrukció egy tipikusan más kontextusban már közel sem biztos, hogy feltűnő lesz, és fordítva (vö. még Pethő jelen kötetbeli tanulmányával).

2.3. A protodiskurzus változója

Habár eddig arról esett szó, hogy a magatartás változójának fentebb idézett fogalomértelmezése (Tolcsvai Nagy 1996: 136) nem zárja ki az attitűd kiterjesztett, átfogó kategóriaként történő („perspektivikus”) értelmezését, nem tekinthetünk el attól, hogy a jellemzés során alkalmazott választékos, közömbös, bizalmas, durva tartományok egy szűkebb értelmezést hoznak játékba. A stílus szociokulturális rétegzettségének olyan aspektusára irányítják a figyelmet, amely a helyzet, az érték és az idő aspektusához hasonló stilisztikai érvényességgel rendelkezik, így hiba lenne eliminálni őket a stilisztikai

¹³ A metapragmatikai reflexiók problematikájáról l. Tátrai 2011: 119–125.

¹⁴ Vö.: „Saliencia refers to a cue’s ability to attract attention in its context” (Smith–Mackie 2000: 66). A saliencia fogalmának értelmezésére l. még Schmid 2007.

attitűd átfogó kategóriájában. E probléma lehetséges feloldását jelentheti a **protodiskurzus** (protoszöveg) szociokulturális tényezőjének a bevezetése. A **választékos** tartomány ugyanis olyan értelmezést nyit meg, amely azt a két ún. protodiskurzus, a közvetlen interakcióval, spontaneitással, szóbeliséggel, dialogikussággal és a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikáltságával jellemezhető társalgás, valamint a közvetett interakcióval, tervezettséggel, írásbeliséggel, monologikussággal és a műfaji elvárások nagyobb mértékű kodifikáltságával jellemezhető (irodalmi vagy eminens) szöveg közül az utóbbira jellemző stílusmintákkal hozza összefüggésbe (l. Tátrai 2011: 74–80, vö. még Tolcsvai Nagy 2008). Ezzel szemben a bizalmas és a durva tartományok – a maguk részlegességével együtt is – a prototipikus, mindennapi társalgáshoz kapcsolódó stílusmintákat hozzák működésbe. Mivel a bizalmas és a durva terminusok a megnyilatkozónak a diskurzus megformáltságához („megalkotottságához”) legközvetlenebbül kapcsolódó viszonyulását a választékos terminushoz képest talán túlságosan is specifikusan nevezik meg, célszerűbb lenne ehelyett egy azoknál kevésbé specifikus terminust bevezetni. Ilyen lehetséges terminusként merülhet fel a **laza** tartomány (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 141) alkalmazása.¹⁵

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a választékos tartomány a prototipikus irodalmi (szépirodalmi, hivatalos, tudományos, teológiai) szövegekre jellemző tulajdonságok közül elsősorban azok tervezettségét, nagyobb tudatossággal jellemezhető megformáltságát profilálják, ahogy a köznapi, laza stílus is elsősorban a prototipikus társalgások spontaneitását, megformáltságának kisebb mértékű tudatosságát helyezi a figyelem középpontjába. Ennek csak látszólag mond ellent, hogy léteznek olyan megnyilatkozók, akik viszonylag kis figyelmi ráfordítással is képesek választékosan beszélni vagy írni, és hogy léteznek olyan megnyilatkozók is, akiknek a laza stílusát tudatos döntések sorozata eredményezi. Ahogy ugyanis arról szó esett, a befogadó stílustulajdonítását a stílusminták aktiválása határozza meg: az adott szövegek stílusát és az abban szereplő nyelvi konstrukciók stilisztikai funkcióját így elsődlegesen az azokhoz való viszonyukban értelmezi.

A stílus szociokulturális tényezőihez rendelt tartományokról szólva érdemes még hangsúlyozni ezek módszertani motiváltságát (l. Tolcsvai Nagy 1996: 135). Nemcsak abból a szempontból, hogy az egyes tényezőkhöz rendelt és megnevezett tartományok voltaképpen kontinuumot alkotnak. Emellett az is

¹⁵ A laza altartomány bevezetését egyfelől az is indokolhatja, hogy a durva (vulgáris) altartomány kapcsán felvethető a stíluserevények és stílushibák klasszikus tanára épülő preskriptív stílusminősítések problémája, holott – ahogy ezt a többi elnevezés is megerősíti – itt egy leíró modellről van szó. A bizalmas (familiáris) altartomány pedig módszertanilag nehezen tűnik elválaszthatónak a helyzet változójának informális altartományától.

fontos lehet, hogy ezek a tartományok a konstruáláshoz kapcsolódó stilisztikai viszonyulás lehetőségeit az adott tényező szempontjából meglehetősen szematikus módon nevezik meg. Ez pedig nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az egyes tényezők működésének részletező leírása során specifikusabban megnevezett – akár a népi, laikus stílusminősítéseket játékba hozó, akár tudományos szempontokat érvényesítő – tartományokhoz folyamodjunk. A protodiskurzus tényezője estében ilyen lehet például a *közönséges* és a *fennkölt* vagy a *személyes* és a *személytelen* stílus, a helyzet esetében pedig a *lekezelő* és a *behízelgő* vagy az *udvarias* és az *udvariatlan* stílus stb.

3. A szociokulturális tényezők együttállásai: a protostílusok és a stíluszinkretizmus

Ahogy arról már szó esett, az egyes szociokulturális változók elkülönítése a modellben módszertani motiváltságú, ugyanis „[a]z egyes tartományok altartományai párhuzamosan érvényesülnek egy nyelvi kifejezés vagy a szöveg stíluszervezetében” (Tolcsvai Nagy 2004: 157). A szociokulturális tényezők együttes működése szempontjából különös figyelmet érdemel, hogy léteznek jellegzetes (tipikus), illetve nem jellegzetes (atipikus) együttállásaik (l. Tolcsvai Nagy 1996: 164–166, 2005: 90–105). A tipikus együttállások, amilyen nagyon általánosan a választékos, formális, értéktelítő és régies, illetve a laza, informális, értékmegvonó, újszerű tartományok együttállásai, homogén stílust eredményeznek. Ezzel szemben a nem tipikus, nem jellegzetes együttállások a stílus heterogenitáshoz vezetnek. Ennélfogva a szociokulturális tényezők működése is megerősíti, hogy a stílust „a homogenizálás stratégiáinak együtteseként”, a homogenizációs határok átlépését pedig „a stílus ellen irányuló beállítódásként” szemléljük (Lachman 1995: 266, vö. még Bahtyin 1976). A stílustulajdonításunkat ugyanis mai napig áthatja a retorikai hagyomány **homogenizáló stíluseszménye**, amely a három stílusnem, az alacsony, a közepes és a fennkölt stílus arisztotelészi hármasságán alapul, és amely folyamatosan ki van téve a stílus heterogenitását eredményező **stíluszinkretizmusnak** (l. részletesen Lachman 1995).

3.1. A protostílusok két modellje

Mindennek a szociokulturális tényezőkkel kapcsolatban eddig elmondottak szempontjából azért van kiemelt jelentősége, mert a kognitív stilisztika lehetőséget ad a homogenizáló stíluseszmény olyan újraértelmezésére, amely a tipikus együttállások eredményeként létrejövő **protostílusokkal** számol. A diskur-

zus résztvevőinek stílustulajdonítását lényegileg meghatározó protostílusokra egyfelől a formális, a közömbös és az informális (l. erre Tolcsvai Nagy 2005: 86), másfelől a választékos, a közömbös és a laza tartományokat (vö. ehhez Tolcsvai Nagy 2004: 160) előtérbe helyező megnevezés mellett is lehet érveket hozni. Ám az sem zárható ki, hogy a protostílusok e kétféle kiindulópontú értelmezését egymás mellett alkalmazzuk: előbbit a prototipikus társalgások és az azokhoz inkább közelebb álló diskurzusok, utóbbit pedig a prototipikus (irodalmi) szövegek és az azokhoz inkább közelebb álló diskurzusok tipikus megformálására vonatkoztatva.

A prototipikus társalgások esetében a helyzet változójához kapcsolódó formalitás–informális szempontját azért tűnik indokoltnak kiemelni, mert e diskurzusokra a közvetlen interakció és ennek folyományaként a személyközi viszonyok alakításának – a résztvevők között diskurzusról diskurzusra újra és újra létrejövő társas kapcsolatnak, egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt társadalmi viszonyuknak, valamint a közöttük lévő társadalmi távolságnak (közelségnek) – az előtérbe helyeződése jellemző. Nem nevezhető például véletlennek, hogy Bartha–Hámori (2010: 304) stílusmodellje, amely a stílus problémáját társalgási diskurzusok vizsgálatára alapozva, illetve azokra vonatkoztatva értelmezi, az informális–formális stílus megkülönböztetéséből indul ki, és kezdeményezi annak árnyalt kidolgozását az involváltság–távolítás, szolidaritás–hatalom, konvergencia–divergencia, direktség–indirektség fogalompárok segítségével. A társalgási diskurzusok lényegi jellemzője ugyanis is a résztvevők személyes kapcsolata, a címzett(ek) egyénített kijelölése.

A prototipikus irodalmi (szépirodalmi, hivatalos, tudományos stb.) szövegeket viszont, mivel már eleve közvetett interakcióval számolnak, nem jellemzi a résztvevők személyes (egyénytett) kapcsolata: a megnyilatkozó olyan módon teszi hozzáférhetővé a tapasztalatait, hogy azt bárki, aki képes és hajlandó rá, bárhol és bármikor megértse (Tátrai 2011: 78). Így a helyzet szociokulturális tényezője ezekben a diskurzusokban korántsem játszik olyan kiemelt szerepet, mint a társalgásokban. Mivel a prototipikus irodalmi szövegek viszonylagosan függetlenednek mind létrehozásuk, mind befogadásuk aktuális körülményeitől, a szöveg egészének megformáltsága, „megalkotottsága” és az ehhez kapcsolódó stilisztikai viszonyulás jobban a figyelem előterébe kerül, amely ennél fogva a választékos, a közömbös és a laza tartományokkal írható le leginkább. Elsőre nehéznek tűnhet belátni a prototipikus társalgásokra jellemző laza stílus (l. 2.3.) relevanciáját a prototipikus irodalmi szövegek kapcsán. Ám ha – Bahtyint (1988) követve – figyelembe vesszük az irodalmi szövegek összetettségét, vagyis azt, hogy nagyon gyakran magukba ágyaznak, magukba épí-

tenek különböző társalgási diskurzusokat,¹⁶ akkor ezzel összefüggésben már érvényesíthetők a laza stílussal kapcsolatos szociokulturális szempontok.

3.2. A stílusimitáció két lehetősége: A választott lovag és Szerelem a palackban

Az alábbiakban a protostílusok működését két szépirodalmi szöveg, jelesül két Szerb Antal-novella, *A választott lovag* (1922) és a *Szerelem a palackban* (1935) áttekintése szemlélteti, nem törekedve a két novella átfogó, szisztematikus stílselemzésére.¹⁷ A két szöveg bizonyos részleteinek vázlatos elemzése csupán azt tűzik ki célul, hogy a protostílusok szépirodalmi működésével összefüggésben releváns vizsgálati szempontokat ajánljanak a **stílusimitáció**, illetőleg a **stíluszinkretizmus** eljárásának (vö. Lachmann 1995, Bahtyin 1976) kognitív stilisztikai értelmezéséhez. A két Szerb-novellában közös, hogy témaválasztásukkal az Arthus-mondakört, stílusukkal pedig a középkori lovagregényeket idézik fel, illetőleg idézik meg. Ám a stílusimitáció a két novellában meglehetősen eltérő módon valósul meg.

Ahogy azt vélhetően *A választott lovag* kezdő sorait idéző (1) példa is kellőképpen szemlélteti, e novellát a homogenizáló stílusimitáció jellemzi.

- (1) Abban az időben történt, hogy a dicsóséggel teljes Arthus király hadnépével hazatért Avalun csodaszigetéről, és fogolyként követte őt Merlin, a százesztendőös varázsló, aki az almafák ama szigetének fedelme volt. Mesélik, ez lett volna Arthusnak legsúlyosabb csatája, mert nem lovagi sereggel, pajzzsal pajzs ellen kellett küzdenie, hanem foghatatlan, titokzatos bűvölettel. Rettenetes volt a nem apa nemzette Merlinnek hatalma, szolgálói voltak a föld koboldjai, kik titkos aknákat ástak, a tenger tündérei, kik éjszaka az árral tülkölve fellovagoltak a partra, a viharok koronás madarai, kik csaponganak a légi síkokon, és az erdők fénylő hasú kígyói mind. Senki sem győzné elmondani a sok csodát és veszedelmet, de végtére mégis győzött az igaz lovagság, ki soha hamisat nem ismert – Merlin tisztelt fogolyként vonult Arthus király diadalmenetében, és kincseit hozta hűbéri adóul.

(A kiválasztott lovag. 40)

¹⁶ Vö.: „A másodlagos (összetett) beszédműfajok – regények, drámák, különféle tudományos munkák, terjedelmes publicisztikai műfajok stb. – [...] formálódásuk során magukba gyűjtik és feldolgozzák a legkülönbözőbb elsődleges (egyszerű) műfajokat, amelyek a nyelvi érintkezés feltételei közt közvetlenül alakultak ki” (Bahtyin 1988: 247–248).

¹⁷ A stílselemzés elméleti és módszertani kérdéseire l. Tolcsvai Nagy 1996: 255–258.

E novella homogenizáló stílusát a választékosság, az értéktelítettség és a régiesség tipikus együttállása hozza létre. A szövegrészlet olyan nyelvi konstrukciókat tartalmaz, amelyek – a hangzás, a szó, a mondat és a jelentés stilisztikai potenciálját (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 176–245, 2005: 43–84) egyaránt kiaknázva – e kontextusban éppúgy tekinthetők értéktelítőnek vagy régiesnek, mint ahogyan választékosnak. Mindazonáltal a választékosság kiemelését, protostílusként történő értelmezését az teszi indokolttá, hogy a résztvevői stílustulajdonítás során olyan, prototipikus irodalmi szövegekhez kapcsolódó stílusminták aktiválódnak, amelyek lényegi jellemzője a megalkotottság, a retorikai hagyománynak megfelelő szövegformálás, illetve az ehhez kapcsolódó stilisztikai viszonyulás (attitűd). Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell az (1) szövegrészlet és általában a novella egésze kapcsán, hogy a homogenizáló stílusimitáció nem a középkori lovagregények stílusának rekonstruálása, hanem a stílus szecessziós megkonstruálása, amelyet a „középkorias” és a szecessziós stílusjegyek összeolvadásának, és ezzel összefüggésben egyfajta – a szöveg egészét átfogó – beszédmód, azaz stilisztikai attitűd érvényesítésének a lehetősége motivál. Másképpen szólva: A *választott lovag* stílusa legalább annyira, sőt inkább tartható szecessziósnak, mint amennyire „lovagiasnak”.¹⁸

Az egyfajta beszédmódot érvényesítő, homogenizáló stílus nemcsak a auktoriális narrátor szólamát érinti, a szereplők egyenes idézetként megjelenő szólamára éppúgy kiterjed.

- (2) „[...] és mégis, Cynevare, te mindenkinél csodálatosabb, én mindet-mindent elfelejtem, eldobom emlékezetüket, mint kincses rakományt hajóból, mely végső tengeren zátonyra fut, honnan már nincs menekvés – és a hajó boldog szigetté lesz, lobogók köszöntik majdan a hajnalt, ó, engedj örökre pihennem szívednek édes zátonyán, tűzzed ki ajkadra mosolyod várívó zászlaját.”

De valamint vannak holt várak, melyeken nem leng zászló feltámadásig, oly módon Cynevare sem mosolygott.

(A kiválasztott lovag. 49)

A (2) szövegrészletben található szereplői megnyilatkozás stílusa nem tér el az utána következő történetmondói reflexió stílusától, azaz nemcsak utóbbiról, hanem előbbiről is hasonló megállapítások tehetők, mint amelyek az (1) kapcsán elhangzottak. A szereplők általában – így az (2)-ben megszólaló vörös lo-

¹⁸ Vö.: „[...] többek (főleg művészettörténészek) szerint a szecesszió tulajdonképpen historizmus, azaz egy-egy múltbeli stílus utánzása, felújítása, ezzel összefüggően és egy valamivel elterjedtebb vélemény szerint a szecesszió valamilyen neostílus, egy-egy korábbi díszítő stílus felújítása” (Szabó 1998: 173).

vag – retorikailag jól felépített, fennkölt stílusban megfogalmazott beszédek tartanak, egyszóval úgyszintén a választékos protostílushoz igazodnak.

A *Szerelem a palackban* című novellában viszont a beszédmódok egymással ütköző keveredése, vagyis a heterogén stílust eredményező szinkretizmus jelenik meg lényeges stílusteremtőként (l. Bahtyin 1976).¹⁹ E novella ugyancsak aktiválja a középkori lovagi és/vagy szerelmi történetekhez (regényekhez, mondákhoz, széphistóriákhoz stb.) kapcsolódó stílusmintá(ka)t, amely a választékossággal tipikusan együtt járó archaizáló és az értéktelítő viszonyulás elvárását váltja ki az olvasóból. Ezen elvárásnak az auktoriális történetmondó – a szereplői szölamok egyenes idézésekor ugyanúgy, mint magában a narrátori szölamban – részben meg is felel (l. például a *sokat nyájaskodott az asszonyokkal* (284), illetve a *most már eleget nyájaskodtunk* (288) kifejezéseket). Ám ebben a novellában a választékos beszédmódot folyamatosan felülírja egy olyan laza – társalgási narratívákat idéző – beszédmód, amely az időbeli és az értéktelítő viszonyulás tekintetében is meglehetősen távol esik a középkori lovagi és/vagy szerelmi történetek elvárható stílusától.

- (3) Lancelot, a lovag, akit nem érhet semmiféle gáncs, Chatelmerveilnek, Klingsor varázsló várának vendége volt. Vacsora után voltak, Klingsor a legjobb borait hozatta fel előkelő vendége tiszteletére. Kettesben időgáltak az irdatlan nagy terem közepén.

(*Szerelem a palackban*. 280)

Ahogy azt a novella első sorait idéző (3) példa is mutatja, a *Szerelem a palackban* sokkal kevésbé az elvárásoknak megfelelően konstruálja meg az Arthus-mondakör lovagi világát, mint a *Választott lovag*. Jellemző, hogy a (3)-ban a középkori lovagok megtisztelő elnevezésére szolgáló *gáncs nélküli lovag* kifejezés konvencionális jelentésének ('lovag, aki nem él a gáncsvetés eszközeivel') ironikus kifordítása jelenik meg (*lovag, akit nem érhet semmiféle gáncs*). E konstrukció jelentésképző szerepének fontosságát mutatja egyébiránt, hogy a későbbiekben két alkalommal jelenik meg a szövegben a *gáncs nélküli lovag* (288, 293), mindkétszer olyan esetben, amikor Lancelot nem éppen a lovagi erkölcsökhöz illően viselkedik, azaz olyan kontextusban, amely e kifejezés ironikus, érték-megvonó értelmezését hozza játékba (l. részletesen Tátrai 2010b: 243–245).

A *Szerelem a palackban* szövegében tehát kétfajta beszédmód ütközik egymással: a választékossággal, régiességgel és értéktelítéssel jellemezhető imi-

¹⁹ A *Szerelem a palackban* részletesebb stilisztikai érdekeltségű, az ironia működésére fókuszáló elemzésére l. Tátrai 2010b.

tált „középkorias” stílus és az azt relativizáló, lazasággal, újszerűséggel, érték-megvonással jellemezhető „modern” stílus.

(4a)– Én boldog? Cipelem magammal a gyötrelmet, és néha lefekszem a földre, úgy üvöltök. Napjaim kétharmadát aktív boldogtalansággal töltöm, maradék harmadában pedig csodálkozom, hogy hogy is bírom elviselni.
(Szerelem a palackban. 282)

(4b) Abban az időben még nem találták fel a diszkréciót, és a nevezetesebb szerelmekkel országról országra házaltak a lantosok.
(Szerelem a palackban. 282)

(4c) Az öreg varázsló alapján véve igen jóindulatú ember volt, és Wolfram von Eschenbach éppúgy félreismerete, mint a középkoriak általában.
(Szerelem a palackban. 283)

A (4a)-ban, amely Lancelot szavainak szó szerinti idézete, az *aktív boldogtalanság* kifejezés esik távol attól a választékosan archaizáló stílusregisztertől, amely a szöveg feldolgozásaikor viszonyítási alapként funkcionál. A (4b)-ben pedig a narrátori szólam részeként jelennek meg olyan megformáltságú konstrukciók (*nem találták fel a diszkréciót*, illetve *házaltak*), amelyek ugyancsak egy eltávolító funkciójú értékelői-értelmezői pozíciót hoznak játékba. Ezzel összefüggésben a (4b)-ben szereplő *abban az időben* kifejezés – szemben *A választott lovaggal*, ahol ezzel a kifejezéssel indul a novella (l. az (1) példát) – e kontextusban nemcsak időben, hanem kulturálisan is eltávolítja a történetként megjelenő eseményeket. A beszédmódok ütköztetésének eredményeképpen létrejövő ironikus eltávolítás tehát a kulturális hagyomány, illetve hagyománymondás viszonylatában is érvényesül. Amíg *A választott lovag* auktoriális történetmondója hasonul a forrásaihoz (l. pl. a *mesélik* kifejezés szerepét az (1) példában), addig a *Szerelem a palackban* ugyancsak auktoriális történetmondója a (4c)-ben azzal a *Wolfram von Eschenbach*-hal száll vitába, aki a német középkor legnagyobb epikusa volt, és aki 13. századi verses regényében, a *Parzivalban* – egyéb korábbi francia forrásokra támaszkodva – ugyancsak az Arthus-mondakörrel foglalkozik (l. Vizkelety 1994). Ezzel a történet többszöri, egymásba ágyazódó elbeszéltségére, a valóságillúzió áttételességére, és ezzel párhuzamosan – ami stilisztikai szempontból igazán releváns – az események többféle, eltérő kulturális beágyazottságú nézőpontból történő megjeleníthetőségére hívja fel a figyelmet (vö. Stockwell 2002: 41–57, Simon 2012).

A szociokulturális tényezők szerepére visszatérve megállapítható, hogy a stíluszinkretizmusra jellemző heterogén stílust nem egyszerűen a szocio-

kulturális tényezők atipikus együttállása hozza létre, hanem sokkal inkább két, eltérő protostílushoz igazodó beszédmód (stilisztikai perspektíva, attitűd) ütközése, keveredése teremti meg.

4. Összegzés

E problémafelvető dolgozat Tolcsvai Nagy (1996, 2004, 2005) kognitív stíluselméleti modelljének háttérfeltevéseiben osztozva, fogalmi apparátusát követve tett kísérletet néhány olyan elméleti és módszertani kérdés továbbgondolására, amelyek közvetlenül érintik a stílus szociokulturális tényezőinek a működését, illetőleg e működés leírhatóságát. E továbbgondolás sarokpontjai a következők voltak:

- A dolgozat a modell használatalapúságára, illetve annak következményeire reflektálva a szociokulturális tényezők érvényesülését a diskurzus résztvevői stílustulajdonítási folyamataival, az általuk működésbe hozott stilisztikai sémákkal (stílusmintákkal) összefüggésben értelmezte, a típus és megvalósulás dinamikus viszonya mellett hangsúlyt helyezve a típus-típus és a megvalósulás–megvalósulás ugyancsak dinamikus viszonyára.
- A stílus szociokulturális tényezőinek működését a figyelemirányítás triadikus (interszubjektív) viszonyrendszerében értelmezve javaslatot tett a stilisztikai viszonyulás (attitűd) fogalmának bevezetésére. Amellett érvelt, hogy a stilisztikai viszonyulás fogalma alkalmasnak tűnik arra, hogy általában jelölje a megnyilatkozónak a nyelvi konstruáláshoz kapcsolódó, a diskurzusvilág különböző szociokulturális tényezőit, dimenzióit a megformálásban érvényesítő kontextusfüggő perspektíváját. A stílus értelmezésében (és leírásában) ugyanis kiemelt jelentőséget tulajdonított annak, ahogyan a megnyilatkozó – adaptív nyelvi tevékenységének integráns részeként – a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok nyelvi megkonstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára.
- A szociokulturális tényezők rendszerét némiképp újraértelmezve kezdeményezte a protodiskurzus szociokulturális tényezőjének a bevezetését. Ennek keretében a választékos tartományt a prototipikus irodalmi (szépirodalmi, hivatalos, tudományos stb.) szövegekhez kapcsolódó stílusmintákkal, a túlságosan specifikusnak ítélt bizalmas és durva tarto-

mány helyett ajánlott laza tartományt pedig a prototipikus mindennapi társalgásokhoz kapcsolódó stílusmintákkal hozta összefüggésbe.

- A szociokulturális változók tipikus együttállásainak kérdését érintve felvetette a protostílusok két modelljének együttes alkalmazását. Amellett érvelt, hogy amíg a helyzet változóját előtérbe helyező formális és informális protostílusok inkább a résztvevők személyes kapcsolatával, a címzett(ek) egyénítettségével jellemezhető prototipikus társalgások, addig a diskurzusok „megalkotottságát” kiemelő választékos és laza protostílusok inkább a már eleve közvetett interakcióval számoló prototipikus (irodalmi) szövegek megformáltságának a leírásához nyújtanak adekvát fogódzókat.
- A szociokulturális tényezők tipikus és atipikus együttállásainak problémáját emellett kapcsolatba hozta a homogenizáló stíluseszmennyel és az ellene irányuló, heterogén stílust eredményező szinkretizmus-sal. E problematikát Szerb Antal két, középkori lovagregényeket különböző módon imitáló novelláján keresztül szemléltette. A választott lovagot megvizsgálva arra jutott, hogy e novellában a homogenizáló stílusimitációt a szociokulturális változók tipikus együttállásai teremtik meg. A *Szerelem a palackban* elemzésével pedig arra világított rá, hogy az eltérő beszédmódok (stilisztikai perspektívák) keveredése, illetve a stílusminták ezzel összefüggő ütközése, amely lényegi jellemzője a stíluszinkretizmusnak, ugyancsak jól leírható a stílus szociokulturális változóinak modelljében.

Forrás

Szerb Antal 1963. *Szerelem a palackban*. Szerk. Poszler György. Budapest: Magvető Kiadó.

Irodalom

Bahtyin, Mihail 1976. *A szó esztétikája*. Budapest: Gondolat.

Bahtyin, Mihail 1988. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.

Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage-based models of language*. Stanford, California: CSLI Publications.

Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 299–320.

- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Domonkosi Ágnes 2007. Attitűd, értékítélet, minősítés: az értékszempontról és a véleményesüléséről a nyelvi-nyelvhasználati reflexiókban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Linguistica Hungarica*. Eger. 35–51.
- Grice, Paul 1978. Further notes on logic and conversation. In: Cole, Peter (ed.): *Syntax and semantics. Vol. 9: pragmatics*. 113–128. New York: Academic Press. 113–128.
- Lachman, Renate 1995. *A szinkretizmus mint a stílus provokációja*. Helikon 266–277.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 117–138.
- Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation and language. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernádez, Enrique (eds.): *Body, language, and mind. Vol. 2: Sociocultural situatedness*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 109–136.
- Simon Gábor 2012. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meanings. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisele (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. 2000. *Social psychology*. Philadelphia: Psychology Press.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. London, New York: Routledge.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirodalmi stílus történetének fő irányai*. Budapest: Corvina.

- Tátrai Szilárd 2010a. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 311–332.
- Tátrai Szilárd 2010b. Stílus, nézőpont és irónia – Szerb Antal két elbeszélésében. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 239–251.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlata. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 6. Szeged: SZTE. 143–160.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. *Metalinguistica* 17. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 41–48.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Második, javított kiadás. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 28–47.
- Vizkelety András 1994. Wolfram von Eschenbach. In: Szerdahelyi István (szerk.): *Világirodalmi lexikon* 17. Budapest: Akadémiai Kiadó. 638–640.
- Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 1992. On verbal irony. *Lingua* 87: 53–76.